

ՄԱԿԱՐ ԲԱՐՆՈՒՂԱՐՅԱՆԻ «ՔՆՆԱՂԱՏՈՒԹԻՒՆ ՔՆՆԱՂԱՏՈՒԹԵԱՆՑ»-Ը
ԵՎ 19-րդ ԴԱՐԱՎԵՐՋԻ ՀԱՅ ԳՐԱԿԱՆՈՒԹՅԱՆ ՔՆՆԱՂԱՇՏԸ*

Զինաիդա Բալայան

Բանալի բառեր՝ 1886թ., գրաբար, աշխարհաբար, գրախոսություններ, «Գաղտնիք Ղարաբաղի», պատմական ուսումնասիրություն, Լեո, «Վէ՞պ թէ պատմութիւն», հերմենետիկ, աքսիոլոգիական:

Մ. Բարխուդարյանի *«Քննադատություն քննադատութեանց» երկի մեջ կատարված առարկություններն* իր մեկնաբան Լեոյին բավական լուրջ գրականագիտական քննումներ են ներկայացնում թե՛ որպես պատմական փաստեր, թե՛ որպես քննական մտքի ու **գեղարվեստական խոսքի հմուտ** դրսևորումներ: Ահա մի օրինակ եւս. «Շուշին պաշտպանողն ոչ եթէ խանն էր, այլ Հայերն՝ ինչպէս Աղա-Մամատ-խանի, նոյնպէս Աբաս-Միրզայի և 1826-ին Ռէուտի ժամանակ: Եթէ արդարև, ըստ պարոնի այդ խանն էր Շուշին պաշտպանողն, ի՞նչ պատճառաւ այդ իսկ խանն Շուշուց փախաւ 1806-ին, բայց զլիսատուեցաւ Հայ-քաջերի թրով: 1795-ին Շուշում գումարուած Հայ մելիքներն և զօրքն «փայտից տաշած արծաններ չէին», որ թողնէին խանին «բնաջինջ աւել» խնածախցի և Պալլուճեցի քաջերի գերդաստանները»[1]:

«Գաղտնիք»-ում հետաքրքիր մաս են կազմում **զինվորական ժողովները**: Լեոն զարմացած է, թե ինչու ժողովը նախագահող ատենաբանը գտնում է, որ «Աղա-Մամադ-Շահը խոստացել է ջնջել Ղարաբաղում ճրռ-խանությունը և ճրռ-մելիքությունը, ջնջել իր երկրի մահմետական կառավարությունը յօգուտ հայերի, որոնց խաթրին խօսք է տալիս երկրից արտաքսել իր հաւատակիցներին, որոնք հաստատ բնակութիւն ունէին հիմնած»[2]: **Այդուհանդերձ, գրքում հերոսների կերպարային բնութագրումները տրված են համոզիչ եւ տիպական շերտերով, սյուժեն՝ գեղարվեստական հետաքրքիր հնարանքներով, ժամանակի մարդուն ու նրա ներաշխարհը բացահայտող գծերով:**

Լեոն պետք է հասկանար, որ պարսից շահերը ոչ հանուն հայերի սիրուն էին այդ ամենը ցանկանում կատարել, այլ որ վախ էին գգում Ղարաբաղի խաների հեռուն գնացող քաղաքականությունից, օրավուր հզորանալուց եւ ինքնուրույն քաղաքական միավոր դառնալուց: Շահերը ոչ թե «խաղալիք» էին մելիք Մեջլումի ձեռքին, այլ գնահատում էին վերջինիս ճիշտ դատողությունները եւ նվիրվածությունը ու հակված էին Ղարաբաղում օրավուր հզորացող եւ իրենց արարքներում ազատ ու անպատասխանատու գործող խաներին վերացնել, հեռացնել Ղարաբաղից: Մանավանդ որ այդ վտանգը նաեւ Պարսից պետության դեմ էր ուղղված:

Լեոն ավելի է զարմանում արցախցի շինականի, զորավարի ցուցաբերած մտքի ձկունության վրա, երբ վերջինս (տվյալ դեպքում՝ Բեկնազարյանը նաեւ) բացատրում է, որ օտարը միշտ օտար է մնում, ունենում է իր կեղծ քաղաքականությունը եւ գործիք է դարձնում արցախցու նման անքաղաքագետ, դյուրահավատ, պարզ եւ խեղճ արաբածներին:

Եվ զարմացած հեղինակի ներկայացրած գեղարվեստի բարձր ոճից, հերոսների ձկուն ու խելացի լեզվական արտահայտչամիջոցներից Լեոն գրում է. «Որքա՛ն զարմանալի բառեր: Այն խաւար ժամանակներում, այդ տգէտ, «խեղճ և պարզ» շինական-

* Հոդվածն ընդունվել է 25.12.16:

Հոդվածը տպագրության է երաշխավորել ԱրՊՀ գրականության և լրագրության ամբիոնը:

ների մէջ ո՞րտեղից ընկան այդ նուրբ խօսքերը՝ «քաղաքականութիւն, անքաղաքագէտ»: Երա՞զ է սա թէ ինչ: Այդ իսկ քաղաքականութիւն բառը անյայտ էր մինչև անգամ Աշտարակեցի Ներսէս վարդապետին (յետոյ կաթողիկոս), որ ինն տարի դրանից յետոյ գրում է. «յուր եղբայր, առ ինչ արդեօք պարտաւորեցի նա առնել զայնպիսի անուանեալն **փոլիթիքայ** ընդ հակառակորդս մեր»[3]:

Ինչպէս հոգեւոր եւ աշխարհիկ գործիչներից, գիտնականներից շատերը, Ն. Աշտարակեցին եւս տվյալ դէպքում օգտագործել է արդեն նաեւ ոչ հայահունչ, այլ օտարահունչ բառը, դա չի նշանակում, որ նա չգիտեր «փոլիթիկա»-ի հայերեն՝ «քաղաքականություն» հոմանիշ բառը: «Բայց սպասեցէք, պարոններ, ահա և նոյն այդ բռի գիւղացիք էլ պիտի խօսեն քաղաքականութեան, պօլիտիկայի կամ դիպլօմատիայի վրայ»[4],- հեզնում է «Գաղտնիք»-ի քննադատը:

Լեոն հերքում է նաեւ Արցախի գորական ուժերի մասին տվյալները՝ դրանք միտումնավոր չափազանցություն համարելով:

Գրում է. «Արդութեանցն գրած է թէ Մեծն-Պետրոս խոստացած էր տալ հայոց իբր օժանդակ... 40.000 ռուս զորք:

Երիցեանն թէ 25.000, Բէկնագարեանն թէ 15.000:

.... Այստեղից պարզ երևում է, որ «Գաղտնիք»-ի հեղինակը զօռով քչացնում է օտար պետութեան խոստացած օգնութեան քանակութիւնը, որպէս գի իրան յաջողի այն ժամանակուայ Արցախը ցոյց տալ իբրև մի մեծ ոյժ ունեցող իշխանութիւն: Երևի հէնց այդ պատճառով «Գաղտնիք»-ը ոչ մի տեղ չի նկարագրում մահմետականների տուած սաստիկ հարուածները, այնպէս որ կարդացողը մնում է զարմացած, թէ էլ ի՞նչ էին ուզում մելիքները, երբ այդ տեսակ խաղաղ կեանք էին վարում և այդքան զօրեղ էին»[5]:

«Գաղտնիք»-ում Արցախի գորքի թվաքանակը Բարխուդարյանը ճիշտ է համարում՝ չնայած Լեոյի հերքմանը. «.... անհերքելի ճշմարտութիւն է, որ մեր երկիրը-Կովկասեան նահանգը գրաւելու ժամանակ Ռուսաց զօրքն 15.000-ից աւելի եղած չէ: Այդ զօրքի պակասութիւնը լցրած է տեղական Հայ զօրքն: Այս ճշմարտութիւնը չեն ուրանում և Ռուսաց և Պարսից ժամանակակից յիշատակարաններն, սկսեալ 1795-1826 թիւերն: Ուրեմն այս եզրակացութեամբ ճշմարտութիւնը շահում է Բէկնագարեանցն»[6]:

Լեոն «Գաղտնիք»-ի հեղինակին մեղադրում է գրագողության մեջ՝ պնդելով, թե Բէկնագարյանցը հետո շարունակում է իր պատմությունը շահերի եւ ռուսների հետ հայերի ունեցած հարաբերությունների մասին՝ համարյա բառ առ բառ կրկնելով Րաֆֆու խոսքերը:

Բարխուդարյանը վկայակոչում է Արցախի եւ շրջակա պետությունների զինվորական ուժերի վերաբերյալ Եսայի կաթողիկոսի, Արդությանի, Երիցյանի, Սրապիոնի, այլոց կարծիքները՝ տալով ճիշտ մեկնաբանություններ: Հետեւելով Լեոյի կողմից արված դիտողություններին՝ նշում է, որ նա, գլխավորապես խոսելով քաջերի մականունների մասին, չի ընդունում երեք կետ՝ քաջերի մականունները, սրանցից ոմանց ուժերը եւ իր գրած «Ղարաբաղի բարբառը» (եր. 30-37):

Ապա քաղվածք է անում Լեոյից, որում պնդվում է, թե ինքը չի կարող ուշադրություն չդարձնել նաեւ այդ ժողովին մասնակցող քաջերից մի քանիսի անվան վրա եւ կարծում է, որ դրանով լավ է ձանաչում այդ փիլիսոփա-քաղաքագետ-հրաշակերտ-դյուցազուններին: Բարխուդարյանը բերում է բավականին փաստեր, որոնք խոսում են վիպապատմական հերոսների կյանքի, կենցաղի, նիստ ու կացի, բնավորության գծերի, հայրենասեր վարքի, միաբան ու անմիաբան լինելու, ապա նաեւ նրանց վարած կռիվների ու դրանց շուրջ ստեղծված պատմությունների մասին՝ ըստ այդմ էլ բացա-

հայտումներ կատարելով հերոսներին տված մականունների շուրջ: **Իսկ գրքում առկա մականունները ժողովրդական հերոսներն ստանում էին ըստ իրենց կատարած արիական սխրանքների, գործադրած հնարքների:**

«Ա. Շատ անձինք, ըստ տեղւոյն և ըստ կլիմային և միանգամայն ըստ ունակութեան, սեպհականացրած են իւրեանց առանձնահատկութիւններ, իսկ տեղական ժողովուրդն առնելով իւրաքանչիւրի այդ արտաքին և ներքին առանձնահատկութիւնից, դրօշմած է նոցա վերայ առանձին առանձին և զանազան մականուններ: Մանաւանդ Ասիոյ մէջ գրեթէ, չկայ մի ժողովուրդ, որ գործադրած չլինի այդպիսի մականուններ: Բայց մեզ հասած են շատ սակաւ անուններ - միայն պատմութեանց և վէպերի մէջ գրուածներն-իսկ անյայտացած են դարերի հողովմանց հետ բազմաթիւ, անգիր անուններ այդպիսիներից....»[7]: Քննարանը բերում է մականունների շարք տարբեր պատմիչներից: Օրինակ՝ «Գող-Վասիլ, Գայլ-Վահան, Աշոտ-Երկաթ, Աշոտ Ողորմած, Անողորմ-Պետրոս, Կայծակ-Գալուստ վարդապետ, Յոհան-Ոսկեբերան »: «.... Զփլաղ, Ղարա Սահաթ» (Առաք. պատմ., գլ. Է): «Դմենայ Սլաք» (Խոր., գիրք Բ, գլ. Ը): «Գոմէշ Տիկին» (Ուռնայ. տպ. Երուս., եր. 585): «Կարմրակէլ», «Թոխմազ Մահմուտ» (Զաք. Սարկաւազ): Բ. Արդէն պատմական ուժեղներ եղած են Սամսոն, Հայկ, Մեծն-Տիգրան, Վահագն, Տորք, Տրդատ....: Մի՞թէ Արցախում սակաւ են ուժեղներ, որոց մենք ականատես ենք.- Ավիաթիւն-վարդապետն, Քէշիշ-օղլին, Պալլուճեցի Սագի Ալուխանեանն, Մանասանն, ևն., Խնածախցի Ասրի Բէլլուեանն, Քէօջարի Մանուշարեանն....: Դեռ քանի՜ քանի ուժեղներ կան մեր մէջ Արցախում, զորս ոչ պարոնն գիտէ և ոչ անհոգ և անհետաքրքիր մարդիկ: Եթէ Արցախի ուժեղներն ևս ունեցած լինէին Յունաց և Պարսից Աքիլլէսների և Զալերի, Սամսոնի և Տրդատի բախտը, այսօր Հայ գրականութեան մէջ փայլած կը լինէին Արցախի տղամարդոց ուժեղութեան համբաւներն: Ահա այդպէս են ուրեմն Բէկնազարեանցի նկարագրած քաջերի մականուններն ու ոմանց ուժերն ևս»[8]:

Լեոն հեզնում է «Գաղտնիքի»-ի հեղինակի լեզվախմացությունը՝ միաժամանակ մեղադրելով թարգմանչին. «Ղարաբաղցին գրելիս աշխատում է որքան կարելի է պահել իր գործածական լեզուն. մենք չենք հաւատում որ Ապրեսը «Տէտէ» գրած լինի»[9]:

«Մենք չենք զարմանում, որ պարոնն,- հերքման գնալով շարունակում է իր խոսքը թարգմանիչը,- բոլորովին վստահ, ձեռնարկում է իւր կարողութիւնից բարձր մի խնդրի, որպիսի է լեզուաբանական խնդիրն: Նա չարաչար սխալւում է, երբ ենթադրում է իբր թէ մենք հետևած ենք Տաճկահայոց աշխարհաբար բարբառին: Պէտք է նա իմացած լինէր, որ իւրաքանչիւր հեղինակ պարտաւոր է իբրև ամենախոնարհ ծառայ հպատակիլ **հին մատենագրական, նոր գրականական, տեղական եւ օտարական** լեզուների կանոններին և պահպանել ամեն միևի ինչմանց և արտասանութեանց ծայները: Ապա թէ ոչ նորա գրածն կը լինի մի այլանդակ խառնուրդ:

Հին մատենագրական և նոր-գրական. բան, գործ, գալ, ուլն, դա-տարկ, գա-ւաթ, լաւ, ևն:

Արցախի-տեղական. բէան, գէործ, գեալ, հէօլ, լէաւ, ևն:

.... **Օտարական.** Գէոր-գի» (Լաստիվերտցի), «Գէօր-գի, Էօ-մար».... (Զաքար. Սարկ.), Դէ-լի Ղար-տաշ, ևն. (Շահխաթունեան): Սոյն կարգին են պատկանում և Քաջերից ոմանց անուններն, ինչպէս են Տէօվ, Նէառ, Տէ-տէ. և ոչ թէ ըստ պարոնի Տով, Նառ, եր. 32: ևն»[10]:

Լեոն, հետեւելով «Գաղտնիք»-ում պատմության ոգին ու անցքերը մեկնելու նպատակով դիտված «ընդհանուր ակնարկին», նյութից հանելով որոշակի մտքեր, բանաձեւում է իր այն ընդհանրացումը, որ պարսիկների, հռոմէացիների, հույների, օսմանցիների, արխագիների եւ այլոց անընդհատ արշաւանքները համարյա թէ անկարող

են եղել վնասել Մեծ եւ Փոքր Սյունիքների կյանքին:

Լեոն «Երևելի պատմագէտի» (իմա՝ Բեկնազարյանցի) գրածը համարում է «մի նշանաւոր սուտ, որ համարեա յայտնում է թէ հեղինակը ժամանակակից չէ» [11]:

Որպեսզի ընթերցողին պարզի «Գաղտնիք»-ում ցուցված հիմնական գաղափարը, Բարխուդարյանը հարցի վերաբերյալ ստիպված մեջբերում է այն հատվածը, որը Լեոն միտումնավոր բաց է թողել, եւ որում նշված են Արցախի կյանքի երեք կողմերին հարվածող արտաքին եւ ներքին գործող գործոնները. «Պարսից, Հռովմայեցւոց, Յունաց, Օսմացւոց, Ակիսագցւոց, Վրացւոց և Տաղստանցւոց անընդհատ արշաւանքներն, որք իւրեանց անդինադրելի զօրութիւններով այնքան վնասներ պատճառեցին Հայաստանի բոլոր մասերում բնակվող Հայ ժողովրդեան կրօնական, քաղաքական և բարոյական համագգային կենաց, արտաքին գոյով, համարեա՝ թէ անկարող եղած են վնասել Մէծ և Փոքր-Սիւնեաց և ոչ մի կեանքին»[12]:

«Գաղտնիք»-ից (էջ 71-72) բերված հատվածները հերքում են Լեոյի մտքերը եւ բացահայտում նրա՝ «Գաղտնիք»-ը մերժելու նպատակները:

Բարխուդարյանը կարծում է, որ Լեոն դիտմամբ է բաց թողել **«արտաքին»** եւ **«ներքին»** բառերը եւ չըմբռնելով պատմության ոգին՝ հանգում է այն եզրակացության, որ Հայաստան արշավող բռնավորները «վնասել են» Մեծ եւ Փոքր-Սյունիքների կյանքին, եւ ստախոս է համարում Բեկնազարյանցին:

Նա համոզված է ներքին թշնամու հասցրած հարվածների կործանիչ լինելու մեջ. «Ո՞վ այնքան վնասեց Հայաստանի գինուորական կեանքին.- եթէ ոչ միայն մի համարիւն Հայ, մի ներքին թշնամի Մեհրուժան: Ո՞վ սպանեց Արշակունեաց հարիւրաւոր տարիներ ապրող թագաւորութիւնը, **արտաքի՞ն** թշնամին թէ՞ **ներքինն....**

Մինչդեռ Հայաստանում, ամենուրէք մեռած էր հայկական, մարմնաւոր իշխանութիւնն, երկու Սիւնիքում դեռ կենդանի էր Հայ **մէլիքութիւնն**: Երբ զանազան տեղերում եղած էր և լինում էին հայկական կրօնաւիժութիւններ, երկու Սիւնիքում յարատւում էին **կրօնական և բարոյական** կեանքերն.- Հարկավ, Բարխուդարյանը ճիշտ դատողութիւններ է անում: Հասուն տարիքում Լեոն այլ կերպ կմտածեր, քան «Վէ՛պ թէ պատմութիւն» գրելու՝ 25-26 տարեկան հասակում... Իսկ դա գիտնական կոչվելու համար անչափ վաղ էր...- Ուրեմն,- շարունակում է քննաբանը,- այդ երեք կեանքին թաթարներն վնասեցի՞ն թէ Լանկ-Թամիւրներն, Պարսից Շահե՞րն թէ Օսմանեան Սարը-Մուստաֆաներն:- հեղինակն ասում է ո՛չ սոքա և ո՛չ նոքա. քանզի դոցա անյայտանալուց շատ յետոյ դեռ ապրում էին երկու Սիւնիքում **մէլիքութիւնն, կրօնական և բարոյական** կեանքերն, այլ վնասեցին Մելիք-Շահ. Գ. Ճըռ-մէլիքներն և Ճըռ-կղերականներն-**ներքին** թշնամիներն»[13]:

Այնուհետեւ Լեոն հիշեցնում է Ղարաբաղը ավերողներին՝ Լենկթեմուրին, որ անցել է այդ երկրով, Շահ-Աբասին, որ արշավել է դեպի Թիֆլիս, թաթարներին, որոնք աշխարհավեր սրածությունից հետո խաչենի եւ Հաթերքի իշխան Զալալին սպանեցին:

Թարգմանիչը հաճախ է մեկնաբանություններ անում այդ ամենի շուրջ: Լեոն հեզնական շեշտով գրում է. «Մեզ ասում են թէ Ապրես Բէկնազարեանցը ականատես պատմիչ է և թէ նրան դեկավարող հայրը «Երևելի պատմագէտ» էր: Սակայն ինչո՞ւ այդ նորագոյն Եղիշէն Զաքարիայի պէս պապանծուել է այս սոսկալի գազանութիւնների մասին.... ընդհակառակն **մի շարք վիպական գործողութիւններով** նա ցոյց է տալիս, թէ այդ «հրէշ»-ը խոնարհուել էր մի հայ մելիքի առաջ, որին յանձնել էր իր բոլոր իրաւունքները, իր կամքը, իր բոլոր գօրքը (եր. 30), մի խօսքով ամբողջ այդ արշաւանքի գլուխ էր կանգնացրել նրան»[14]: Նկատելի է, թե ինչպէս էր Լեոն ամեն կերպ փորձում «Գաղտնիք»-ը **վիպական գործ համարել (որն, անշուշտ, այդպիսին է), այն անադժեք դիտելու համար:**

Ի պատասխան Լեոյի՝ թարգմանիչը երկկողմանի բնույթ հասկանալով օրինակներ է բերում տարբեր հեղինակներից՝ բացատրում է դրանք, հիմնավորում բնագրային օրինակով, զուգահեռ բացահայտելով հերոսներին քնարական եւ պատմական, առասպելական երանգներով: Իսկ հերոսները միայն հայ ազգության չէին ու մի ժամանակաշրջան չէին ներկայացնում. ականայից թարգմանիչը դարձել էր իր հայրենակից պատմիչի արժեքավոր գրքի պաշտպանը: Կարծում ենք Ա. Բեկնազարյանը ճիշտ է կռահել, թե ում վստահի իր գրքի՝ դառն ու փորձություններով լի «Գաղտնիք Ղարաբաղի»-ի ճակատագիրը. ««Գաղտնիք»-ի հեղինակը ներկայացնում է Ներքինի-Շահի լաւ կողմերի հետ եւ վատը. «...հետքզիտէ Կուր գետի մէջ նետուեցան **Շահի անողորմ** հրամանաւ շատ վրացի ազնուական, կղերական և ժողովրդական մարդիկ: Շահն, կամրջի վերայ նստած, զուարճանում էր այս **ցաւալի տէսարաններով** ևն.» («Գաղտնիք», եր. 165-166): Բաց յայցանէ պախարակում է և սոյն Շահի անլուր բարբարոսութիւնը և անխիղճ անզթութիւնները - «Եգիւտ-խրմանի»-ն (մարդաշան) (նոր պայտած ձիերով կոխկրտել է անզեններին- Ջ. Բ.), նոյն երես 232-233:

Այժմ,- ընդհանրացնում է Մ. Բարխուդարյանը,- թողնում ենք ընթերցողաց վճռել: Ո՞վ է շատ յանցաւորը:- «Սի հայ, մի քրիստոնեայ գրող շատ յանցաւոր է»: Թէ մի հայ, մի քրիստոնեայ կարդացողն շատ յանցաւոր է: Այդ արարմունքն առիթ է տալիս մեզ ասել կամ պարուն կարողում է թղթի մի երեսը միայն.... կամ ձգնում է պարզամիտների համարմանց մէջ ստորացնել «Գաղտնիք»-ի վարկը»:

Երբէք զարմանալի երևոյթ չէ, որ Շահն պարզևած է պատուանշան և Մելիք-Մեծ-լումին և իւր զօրքերն կոտորող Բէկնազարեանցին: Արդէն շատ վեհապետներ

վարուած են և վարում են այդպիսի քաղաքականութեամբ, այսինքն է քաջ մարդիկ ծեռք առած են քաղաքական նպատակներ յառաջ տանելու....»[15]:

Րաֆֆու հերքումների վերաբերյալ Բարխուդարյանը դիտում է. «Պարոն Րաֆֆին կարծում է թէ 1795-ին Ներքինի-Շահն ունեցած չէ շքանշան, որը պարզէր Մելիք-Մեծ-լումին: Արդէն 1188-ին Ռուբինեան Լևոն թագաւորն կրում էր Ս. Պետրոսի նշանը, որը դրկած էր Իննկենդիոս Գ. պապն (Սիսուան, եր. 484, էջ 2): Հաստատում են որ շքանշանն գործածական դարձած է Եւրոպական տէրութեանց մէջ սկսած ԺԷ. դարում Գաղղիացւոց Լուդովիկոս ԺԴ-ից և սորա **մինիստր** Լուվալիցն. Ռուսաստան մտած է Մեծին-Պետրոսի օրով և ապա մտած է Պարսկաստան փոքր ինչ յետոյ»: Եվ հետեւութունը. «Ապա ուրեմն երբէք **զարմանալի չէ**, որ Ներքինի Շահն ևս, իւր քաղաքական նպատակները յառաջ տանելու քաղաքականութեամբ, պարզևած է նշաններ և Մելիք-Մեծ-լումին և իւր զօրքերը ջարդող Բէկնազարեանցին»[16]:

Թարգմանիչը մեկ առ մեկ ժխտում է Լեոյի դիտողությունները պատմության մեջ եղած փաստերի վերաբերյալ ընթերցողի ուշադրությունը կենտրոնացնելով իրերի ու երեւոյթների ճշգրիտ մեկնության վրա: Իսկ Լեոն նշում է. «Ամբողջ Թիֆլիսը քարուքանդ անող Աղա-Մամադ-Շահի գործերը նկարագրում են ժամանակակից ականատեսները և ի՞նչպէս են նկարագրում: Կայ և իշխան Եգոր Խուբովի հետաքրքիր յիշատակարանը, որի ռուսերէն թարգմանութիւնը տպուել է Պետերբուրգում՝ 1811 թուին «Описание достопамятныхъ происшествiй въ Арменiи» վերտառությամբ: Այդ երկու ճշգրիտ աղբիւրները ներկայացնում են Շահին մի մարդակեր գազանի պատկերով....: Եաղուբ խանն էլ եղել է Շուշին պաշարող զօրքի մէջ, բայց յիշում է միայն Մելիք-Մեծ-լումին, որ Զաւադ-խանի հետ եկել էր «շահի դուռն»[17]:

Թարգմանիչը, առարկելով Լեոյին, բացատրում է, որ, քանի որ հայերն ասելի էին Յաղուբ խանին, ոչ նա է Բեկնազարյանցին հայտնել իր հայ լինելը եւ ոչ էլ վերջինս է իմացել, որ նա հայ է: Հետեւապես երկուսն էլ չեն գրել այդ մասին:

Լեոն իզուր է կարծում, թե «Գաղտնիք»-ը փաստացի չի ներկայացրել Աղա Մահմեդ շահի արշավանքը ու նրա կատարած բարբարոսությունները քրիստոնյաների հանդեպ. դրանք ցույց են տրված Թիֆլիսի գրավման, ավերման ժամանակ եւ շարադրված են գրքի 165-166, 232-233 էջերում:

Ներքինի-շահի զորավարներից Յաղուբ խանը՝ այդ չարաբաստիկ հայը, որն իր խոստովանությամբ սկզբում աստում էր հայերին եւ զորքին դրդում էր կոտորել նրանց, որպես ականատես հայերի թշվառության մասին պատմում է հետեւյալը. «Մտանք Ղարաբաղի և Նուխու հողն՝ ինչպէս մորեխ... Քանի հազարաւոր գերի քրիստոնէայք... քրիստոնէայք եմ ասում, մի՞թէ բացի Հայոց ազգէն, ուրիշ մին քրիստոնէայ ազգ կար էն տեղանք: Քաւ լիցի: Ողորմելի Հայերն անտէր անտէրունջ... հա՛, Հայքն էին մեր գերիքն... Չկարծէս թէ էն ողորմելեաց ողբն ու աղաղակը չէր հասնում շահի ականջն: Երբէք փոյթ չէր նրան էնքան ողորմելեաց արտասունքն, արդարութիւնը և իրաւունքը չէր գրած նրա գրքումն...»: «... Հայերին այն ժամանակ մօտեցայ և ծանօթութիւն տուի որ հայ եմ, երբ Շահն սպանուած էր Շուշում և ես ամեն գոյքից և հագստից անգամ կողոպտուած փախչում էի գլուխս գոնէ ազատել»[18]:

Մ. Բարխուդարյանը, Լեոյի հերքումների վերաբերյալ իր փաստարկումները զարգացնելով, «Քննադատութիւն քննադատութեանց»-ի էջերում փորձում է տեսականորեն-գրականագիտորեն «Գաղտնիք»-ը գնահատել ըստ ունեցած արժանիքների, այդքանով հանդերձ, ականայից հաստատելով նաեւ գրքի վիպականության մասին Րաֆֆու եւ Լեոյի «գնահատումները»: Այսպիսով, վիպական լինելու դէպքում միայն նրանք կարող են «Գաղտնիք»-ը անարժէք համարել (ամբողջ բանակով դրա շուրջն է պտտվում. վկան նաեւ Լեոյի գրքի վերնագիրը՝ «Վէ՛պ թէ պատմութիւն»), որ ապացույց է Րաֆֆու եւ Լեոյի կողմից ջանադիր կերպով հակառակը ապացուցելու՝ «Գաղտնիք»-ը վիպական գրվածք համարելու ջանքերի հավաստիությանը, որովհետեւ, ըստ Րաֆֆու եւ Լեոյի, եթե ապացուցվի, որ «Գաղտնիք»-ը պատմականություն-փաստացիություն չունի, ուրեմն հորինվածք է՝ չեղած երեւոյթների մասին, ժողովրդի հարազատ պատմությունը չի ներկայացնում, վիպական գործ է, ուստի անարժէք է այն, որոշ տեղերում էլ՝ միմիայն արտագրություն է «խամսայի մելիքություններից»: Այսպիսով, եթե «Գաղտնիք»-ը, ըստ տեսաբանների, վիպական գիրք է (անշուշտ նաեւ այդպիսին է), ապա մելիքությունների հարազատ պատմությունը չի ներկայացնում՝ անարժէք է ու միայն «խամսայի մելիքություններին» է վերապահված ներկայացնելու Արցախի մելիքությունների հարազատ պատմությունը:

Ցավոք սրտի, այս նույնը վերաբերում է նաեւ «խամսայի մելիքություններին», որը Րաֆֆին, գրականության միավոր համարելով, այնուամենայնիվ, ժանրը վկայակոչելով, այն անվանում է «Պատմական ուսումնասիրություն». ժամանակաշրջանի գրականության պահանջներից էր այդ բխում, ազգային գաղափարաբանության սկզբունքներից, թե՞ երկը արժեքավոր գտնելու գրական մոտեցումից, թե՞ օտարներին ազգային արժեքը միմիայն փաստացիության տեսանկյունից ներկայացնելու քաղաքական դիրքորոշումից: Բոլորով հանդերձ՝ երեւոյթը՝ քաղաքացիական այս կարեւոր վերաբերմունքը, պատմահայր Խորենացու գիտական պահվածքն է հիշեցնում՝ երկերը, վավերագրերը գնահատելի ընդունել առաջին հերթին պատմականության դիրքերից՝ այն տարբերությամբ, որ պատմիչը բարձր է գնահատել նաեւ հեթանոսական բանավոր մշակույթը՝ կյանքով հատուցելով: Երեւոյթը առկա է նաեւ Րաֆֆու, Մ. Բեկնազարյանի, Մ. Բարխուդարյանի եւ այլոց օրինակներում, Րաֆֆու դէպքում, ինչպես տեսնում ենք, հեղինակի կողմից գրական արժէք համարվող «խամսայի մելիքությունները» պատմական ուսումնասիրություն է դիտված, Մ. Բեկնազարյանի «Գաղտնիք Ղարա-

բաղի»-ին՝ վիպական գործ. հատկապես ժխտողական վերաբերմունք է ստեղծվել «Գաղտնիք»-ի շուրջ:

Ինչպես տեսնում ենք, թե՛ «Խամսայի մելիքություններում», թե՛ «Գաղտնիք Ղարաբաղի»-ում անպայմանորեն առկա են վիպապատմական տարրերը, որոնք առանց կասկածի վկայում են այդ երկերի բարձր արժեքը եւ հեղինակների ազգային շահերից բխող խնդիրների հետապնդումն ու լուծումը, ազգային ճակատագրի վերհանումը, Արցախի ոչ միայն քաղաքական, այլև տնտեսական, բարոյական, հասարակական, մշակութային կյանքի գեղարվեստականացումը:

Այդ երկերը գրականագիտորեն վերլուծելով, ըստ հարկի, օգտվել ենք աղբյուրագիտական, համեմատական, կառուցվածքաբանական, վերլուծական, վերազնահատության մեթոդներից, որոնց միջոցով ավարտին ենք հասցրել մեր ուսումնասիրությունը՝ օգտագործելով նաեւ նշանագիտական մեթոդը: Նշանագիտությունը (հիմնադիրներն են՝ ֆրանսիացի լեզվաբան Ֆ. Սոյուրը-1857-1913 թթ. եւ ամերիկացի տեսաբան Չ. Ս. Պիրսը - 1839-1914թթ.) ուսումնասիրման իր աղբյուրը ստանում է այլ գիտություններից, տեղական մետալեզուների՝ ծեռք բերված «գործիքների»-գիտական ապարատի միջոցով: Այս դեպքում մետալեզվի օգնությամբ պատմագիտությունից տեղափոխվել ենք գրականագիտական դաշտ, կատարել վերլուծություններ (նշանի-տեքստի միջոցով) եւ մեր ուսումնասիրության արդյունքները, որպես նշանագետ-գրականագետ, թողել այդ դաշտում (կարող է լինել հակառակը, որը այդ մեթոդի սկզբունքն է): Նշենք, որ այս վերջին՝ նշանագիտական մեթոդը միաժամանակ դառնում է կառուցվածքաբանական վերլուծությունների հաղթահարման արդյունք:

Փաստերով հերքելով Լեոյի կասկածները «Գաղտնիք»-ի հավաստիության, պատմականության վերաբերյալ, որի տեղեկությունները, իբր, չէին համընկնում մերթ Զադուր խանի, մերթ Եզոր Խուբովի, մերթ «Բազմավէպ»-ի ներկայացրածի հետ, Մ. Բարխուդարյանը, զարգացնելով տեսաքննական իր մեկնումները, նկատում է. «Ինչպէս իւրաքանչիւր պատմաբան, նմանապէս դոցանից ամէն մին ունեցած է իւր ուղղութիւնը, իւր ընտրութիւնը և իւր ուշ դարձրած պարագաները.... Բէկնազարեանցն մանրամասնաբար նկարագրում է **եզիտ խրմանին**, իսկ Եադուր-խանն չէ նկարագրում: Առաջինն նշանակում է Տփլիսից Պարսկաստան տարուած գերեզոյ թիւր, բայց վերջինն՝ ոչ: Հետևապէս մի նորութիւն և մի զարմանալի երևոյթ չեն Բէկնազարեանցի և Խուբովի մէջ եղած անհամաձայնութիւններն Ֆաթալի-Շահի Երևան գալու մասին: Բայց արի՛, տես, որ Ռուսաց յիշատակարանն ևս տարբերում է ականատես Խուբովից, քան զի սա ասում է որ Շահն 1804-ին դրկեց գԴանիէլ կաթողիկոսը Մարաղա քաղաքն, իսկ ռուս յիշատակարանն (պաշտօն. նամակ) 1805 թուին» էր[19]:

ԾՆՈԹԱԳՐՈՒԹՅՈՒՆՆԵՐ

1. Մակար Վ. Բարխուտարեանց, Քննադատութիւն քննադատութեանց, Տփլիս, տպարան Մ.Դ. Ռօտինեանի, 1888 (այսուհետեւ՝ Մակար Վ. Բարխուտարեանց), էջ 3, 4:
2. Լէօ, Վէ՞պ թէ պատմութիւն, Շուշի, Տպարան Հայոց Հոգեւոր Տեսչութեան, 1887 (այսուհետեւ՝ Լէօ), էջ 3:
3. «Փորձ», երկրորդ տարի (1878, «Փորձ» 1876-1881), երես 243, տե՛ս Լէօ, էջ 23-24:
4. Լէօ, էջ 24:
5. Լէօ, էջ 27-28, տե՛ս Մակար Վ. Բարխուտարեանց, էջ 39:

6. Մակար Վ. Բարխուտարեանց, էջ 39:
7. Մակար Վ. Բարխուտարեանց, էջ 41-42:
8. Մակար Վ. Բարխուտարեանց, էջ 42-43:
9. Լէօ, էջ 32:
10. Մակար Վ. Բարխուտարեանց, էջ 44-45:
11. Լէօ, էջ 37:
12. Մակար Վ. Բարխուտարեանց, էջ 46:
13. Մակար Վ. Բարխուտարեանց, էջ 47-48:
14. Լէօ, էջ 37, 59:
15. Մակար Վ. Բարխուտարեանց, էջ 58-60:
16. Մակար Վ. Բարխուտարեանց, էջ 60-61:
17. Լէօ, էջ 57-58, տե՛ս Մակար Վ. Բարխուտարեանց, էջ 64-65:
18. «Արարատ», 1877, թիվ Ը., եր. 294-295, 333-336, 370-383, տե՛ս Լէօ, էջ 58, տե՛ս Մակար Վ. Բարխուտարեանց, էջ 63-64:
19. Տե՛ս Собранные акты, հատոր Բ, երես 864, տե՛ս Մակար Վ. Բարխուտարեանց, էջ 66-67:

ԱՄՓՈՓԱԳԻՐ

Մակար Բարխուդարյանի «Քննադատութիւն քննադատութեանց»-ը եւ 19-րդ դարավերջի հայ գրականության քննադաշտը Զինաիդա Բալայան

1886թ. Սանկտ Պետերբուրգում Մակար վարդապետ Բարխուդարյանի թարգմանությամբ (գրաբարից աշխարհաբար), Առաքել աղա Ծատուրյանի մեկենասությամբ հրատարակվել է Ապրես Բեկնազարյանի «Գաղտնիք Ղարաբաղի» պատմական ուսումնասիրությունը:

Ուսումնասիրության շուրջ պարբերական մամուլում լույս են տեսել դրական եւ բացասական կարծիքներ, գնահատումներ, գրախոսություններ, հրատարակվել են ուսումնասիրություններ (Րաֆֆի, «Գաղտնիք Ղարաբաղի», Լեո, «Վէ՞պ թէ պատմութիւն», Մ. Բարխուդարյան, «Քննադատութիւն քննադատութեանց»): Վերջնական արդյունքում աշխատությունն ամբողջությամբ արժեքազրկվել եւ մերժվել է:

Մ. Բարխուդարյանի «Քննադատութիւն քննադատութեանց»-ը պատասխանում է այդ պոլեմիկական հարցերին:

Այս տեսանկյունից ուսումնասիրվող նյութը ձեռք է բերում գիտական արդիական հնչողություն՝ կատարված գրաքննադատական վերլուծական նոր համակարգի՝ մեկնաբանական (հերմենեւտիկ) եւ արժեքաբանական (աքսիոլոգիական) քննումների գուգորդմամբ:

РЕЗЮМЕ

Книга Макара Бархударяна “Критика критики” и армянская
литературная критика конца XIX в.

Зинаида Балаян

Ключевые слова: 1886г., грабар, современный армянский язык, рецензии, “Тайна Карабаха”, историческое исследование, Лео, “Роман или история?”, герменевтический, аксиологический

В 1886г. в Санкт-Петербурге в переводе (с грабара на современный армянский язык) Бархударяна Макара при поддержке мецената Аракела-ага Цатуряна было издано историческое исследование Бекназаряна Апреса “Тайна Карабаха”.

Вокруг этой книги в периодической печати вышли отрицательные и положительные отзывы-оценки, рецензии, а также были опубликованы исследования (Раффи “Тайна Карабаха”, Лео “Роман или история?”, Макар Бархударян “Критика критики”). В конечном итоге это исследование целиком было обесценено и отвергнуто. Книга Макара Бархударяна “Критика критики” отвечает на эти полемические вопросы. С этой точки зрения, исследуемый материал приобретает современное и научное звучание. Он выполнен в русле современной критико-аналитической (герменевтической) и оценочной (аксиологической) новой системы.

SUMMARY

Makar Barkhudaryan's “Criticism of Critique” and the Armenian Literary Criticism
at the end of the XIX cent.

Zinaida Balayan

Keywords: 1886, Grabar, Modern Armenian, reviews, the “Mystery of Karabakh”, historical investigation, Leo’s “A Novel or History”, hermeneutic, axiological.

Historical investigation of the “Mystery of Karabakh” by Apres Begnazaryan (translated from Grabar into Modern Armenian by Makar Barkhudaryan) was published in St. Petersburg, in 1886 under the patronage of Arakel-aga Tsaturyan. There were negative and positive references and reviews about this book in periodical press. Researches like Raffi’s the “Mystery of Karabakh” and Leo’s “A Novel or History”, M.Barkhudaryan’s “Criticism of Critique” were also published. However, finally the investigation was depreciated and completely rejected.

Makar Barkhudaryan's “Criticism of Critique” answers these polemical questions. Thus, from this point of view the investigated material provides modern and scientific touch. It is carried out in the framework of a new critical-analytical (hermeneutic) and estimative (axiological) system.